

94 (497.2) "18"

М. В. ЛОБАНОВА (ТОРТИКА)

«СХІДНЕ ПИТАННЯ» В ПОЛІТИЦІ РОСІЇ ТА ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Вивчаються взаємовідносини Великих держав та Росії, що загострилися в умовах безсилля Османської імперії й активізації національно-визвольних рухів на Балканах. Досліджується специфіка формування незалежних балканських держав.

Изучаются взаимоотношения Великих держав и России, обострившиеся в условиях ослабления Османской империи и активизации национально-освободительных движений на Балканах. Исследуется специфика формирования независимых балканских государств.

The relations of Great powers and Russia, intensified in the conditions of weakening of the Osman Empire and activation of national liberation motions on Balkan, are studied. The specific of forming of the independent Balkan states is explored.

Зростання зовнішньополітичних, економічних та національних протиріч на межі ХХ та ХХІ ст. підштовхує численних дослідників (істориків, політологів, економістів та ін.) до пошуків джерел сучасної, яскраво вираженої геополітичної неузгодженості. Однак ідеться не тільки про обопільну дію балканського феномену на розвиток Росії, Туреччини, найбільших європейських країн, США та ін., але і про зіткнення двох типів цивілізації, на перетині яких знаходяться Балкани, акумулюючи особливості Заходу та Сходу. Невипадково в багатьох історіографічних працях Балкани буквально називаються «ступенем» або передпокою по дорозі з Європи на Близький Схід [14, с. 3–112].

У подібному контексті однією з принципових проблем, пов'язаних із визначенням виняткової стратегічної ролі Балканських країн, є «Східне питання», зокрема особливий вузол балканських протиріч, відомий Західній та Східній Європі, який проступив задовго до Першої світової війни.

Власне першопричини так званого «Східного питання» досить легко визначаються вже в другій половині ХVІІІ ст., коли після підписання мирного договору в Белграді (Туреччина-Росія — 1739 р.) поступово почала утворюватися ситуація, в якій ослаблена війнами Османська імперія зробила ставку на підтримку Великих держав, здатних з позицій Високої Порти нейтралізувати Росію в її небезпечному потягу до Балкан та стратегічної зони проток. Фактично «...Турція все наполегливіше тягла руки на захід, визнаючи в ньому природного союзника та гаранта цілісності імперії» [3, с. 5]. Утім, наступні угоди (1802, 1816, 1829 та ін.) дещо інакше інтерпретували ситуацію, котра склалася на «Християнському Сході». Зокрема й Олександр І, і Микола І

вважали, що вигоди, які матиме Росія після підриву стабільності Туреччини, будуть значно меншими, ніж ті ж пільги, що вже отримала Російська імперія в умовах самостійного, принаймні зовні, становища Високої Порти. Питання про ситуацію в християнських землях імперії мало вирішуватися за узгодженням з Великими державами й урахуванням інтересів «Священного союзу». Найяскравішим прикладом подібного вирішення російсько-турецьких відносин стала Одринська угода, підписана у вересні 1829 р.

Водночас, не можна не зважати на специфіку становища Росії в Туреччині і на Балканах, де в питанні про протоки вона об'єктивно мала позицію єдиної чорноморської країни з усіх Великих держав. Таким чином, проблема проток відповідала кровним інтересам Росії і змушувала її, залишаючись зацікавленою в політичній рівновазі в Європі, дотримуватися жорсткої позиції («позиції сили») в «Східному питанні». У такому баченні неймовірним успіхом для Росії став Ункяриськелеський договір, підписаний 8 липня 1833 р. За цим договором протока Дарданелли була закрита для військових судів усіх нечорноморських держав, після чого європейська преса одногласно декларувала, що подібна угода перетворює «Чорне море в російське озеро, а Туреччину — в російського клієнта, який охороняє вхід у це озеро» [3, с. 150]. Багато істориків і нині оцінюють договір 1833 р. як найвищу точку впливу Росії у «Східному питанні». Після цього російські домагання, декларативно пов'язані зі становищем християнських народів на Балканах, стали послідовно вгамовуватися. Стратегія, закладена ще Петром I та Катериною II, почала давати збій, закріплений поразкою в Кримській війні й об'єктивним зменшенням зовнішньополітичного впливу Росії на Близькому Сході. Останнє неминуче орієнтувало російське МЗС на певну самоізоляцію, вкрай не бажану для слов'янських народів Балкан, змушених балансувати в умовах періодичного загострення політичної ситуації в європейських провінціях Туреччини, характерного для другої половини XIX ст. Відповідна тенденція стала помітна вже восени 1833 р. (під час Мюнхенгрецьких угод з Австрією). Проте повністю вона окреслилася в 1840/1841 рр., коли Микола I вимушено відмовився від одноосібної позиції зі «Східного питання» та прийняв європейську пропозицію про колективний контроль над протоками.

Ніякі «гуманістичні відчуття цивілізованої Європи» не впливали на вибір зовнішньополітичного курсу Великих держав, коли на кону стояли європейські геополітичні інтереси. Втім, і Росія не була готова жертвувати фінансами та людьми в підтримку національно-визвольного руху на Балканах, не маючи гарантій свого стратегічного пріоритету в регіоні. Відмовляючись від безпосереднього тиску та піклуючись про завуальованіше проникнення на Християнський Схід, вона значною мірою пов'язувала свої позиції з негласною підтримкою національних сил, сподіваючись більше на релігійну, культурну та мовну близькість зі слов'янськими народами Балкан, ніж на силове вирішення проблеми. Починався новий виток негласного суперництва в близькосхідній

політиці Росії та європейських країн, причому тепер моменти політичної активності й економічної зацікавленості чергувалися з етапами спаду конкуренції та переносом зовнішньополітичних інтересів до Африки або Азії. У будь-якому разі Росія не спромоглася знайти постійного стратегічного партнера в Європі, завдяки чому була вимушена співвідносити свою позицію на Балканах із нюансами зовнішньої політики Австро-Угорщини, Німеччини, пізніше Франції та навіть свого традиційного суперника — Великобританії. При цьому жодна зі сторін — російська, європейська (неоднозначна й зовсім не схильна до єдності) і турецька — не оцінювала союзи й угоди як щось непорушне та відповідне своїм стратегічним зовнішньополітичним інтересам. Навпаки, у всіх були самостійні плани та віддалені цілі, котрі часто абсолютно не збігалися з тим або іншим умовним політичним маневром. Прикладом подібної конкурентної політики на Балканах є фрагмент доповіді О. М. Горчакова Олександрові ІІ, в якій, пояснюючи причини необхідності фінансування місцевих православних училищ, О. М. Горчаков, зокрема, відзначає: «...Визнаючи з повідомлення віце-консула нашого у Філіппополі, що дії католицької пропаганди у Філіппопольському окрузі значно посилюються і що нею відкрито нині декілька добре обладнаних училищ для болгар, Міністерство закордонних справ для протидії цим училищам вважає за необхідне, по можливості, сприяти місцевим громадам у поліпшенні стану православних училищ, щоб цим утримати болгарське юнацтво від необхідності вступати до католицьких шкіл» [4, с. 33–34]. Найхворобливіше ситуація розвивалася в Македонії, де напруженість соціальна та національна ускладнювалася ще й релігійною конкуренцією. У результаті, вже в 1864 р., в рапорті М. П. Ігнат'єву підкреслювалося: «...Діяльність тутешньої католицької пропаганди триває з колишніми невсипущими ревностями. Пан Павек роз'їжджає по навколишніх містах та селах і роздає гроші. Недавнє перебування в Бітолі пана Бору, начальника лазаристських закладів на Сході, відзначилося тим, що тутешня католицька школа позбавилася ділового болгарського вчителя пана Йордана, який, хоча й обезголовив своє ім'я вступом до кола співробітників католицьких ревнителів, проте не зважився вчити православних хлопчиків хреститися по католицькому. Він навіть відмовляв їх від подібних намірів. Утім п. Бору, побачивши, що учні не тільки не поділяють католицьких ідей, але навіть і обрядів, внаслідок навіювань Йордана, визнав неможливим тримати при собі його, як даремне знаряддя» [6, с. 123–124]. Наведені вище уривки рапортів дозволяють говорити про певну трансформацію стосунків, які з безпосередньо озброєної форми еволюціонували в закулісно-інтриганську. Таким чином, Великі держави зробили релігійні конфлікти в європейських вілайетах Туреччини прапором нової зовнішньополітичної конкуренції. Підтвердження подібної тактики щоразу трапляється в повідомленнях, які регулярно надходять до Петербурга в останній третині ХІХ ст. Зокрема йдеться про «підривну, з погляду Росії, діяльність» англійських та австро-угорських «агентів» [9, с. 203–204; 5, с. 386–389].

Труднощі в систематизації цієї стратегічної мозаїки, якою стало «Східне питання» для Росії та Великих держав (в умовах постійного лавірування слабючої Туреччини), полягали в неоднозначності європейської політики, а саме: в припливах та відливах колективної зацікавленості, яка практично відразу ж переходила в площину самостійної конкурентної боротьби. Подібні коливання зовнішньополітичних відносин по черзі захльостували малостабільні дипломатичні «кондомініуми» [2], яскраво виявляючись в умовах ухвалення або несхвалення національно-визвольних рухів на Балканах, а також у питанні про автономію Македонії.

Російські дореволюційні дослідники взагалі пов'язували трактування «Східного питання» з двома моментами, одне з яких — питання про життєстійкість Османської імперії (при цьому передрікався її розпад та наступний, досить жорсткий, європейський розподіл турецької спадщини), а друге — «...питання про ставлення Туреччини до її християнських підданих».

Безпосередньо підтримати національний опір на Балканах Росія, що перебувала в глухій опозиції до європейських держав, не могла та й не хотіла. Тому її уряд публічно декларував прагнення до збереження status quo на Балканах і, відповідно, недоторканність Османської імперії. Водночас, передбачаючи як довгострокову програму остаточний розпад Туреччини, Росія все ж таки дозволяла собі нелегальне підживлення визвольних рухів. Фактично, вона використовувала їх як інструмент тиску на політику Високої Порти і на ті або інші європейські держави, метою яких стало досягнення економічного та політичного пріоритету на Близькому Сході. «Підтримка національно-визвольних бажань балканських народів, — писали про це радянські дослідники Н. В. Зуєва й Є. М. Шатохіна, — в особі яких він (царизм — М. В. Л.) вбачав своїх природних союзників, стала тоді одним з принципів російської політики на Балканах» [7, с. 155]. Таким чином, повідомлення про загострення національної ситуації в останній третині ХІХ ст. стали практично нормою і дозволяли російському МЗС досить успішно орієнтуватися в так званих «революційних акціях балканських країн» [15, с. 317–319].

Розуміючи подвійність позиції російського уряду, сили національного опору не могли всерйоз сподіватися на реальне військове втручання. Водночас вони примушували російських політиків підтримувати слов'янські народи Балкан, без заступництва яких зовнішня політика імперії в даному регіоні втратила б будь-який сенс. Можна навести як приклад адресу Болгарської добровільної дружини до Олександра ІІ «...про віру болгар у визвольну місію Росії» [1, с. 370–372]. Проте всупереч широко розтиражованій пізніше думці лівих політичних сил Балканських країн (особливо це стосується болгарських лівих, які часто висловлювалися з цього приводу в пресі на межі ХІХ–ХХ ст.), про прагнення до затвердження Росії на Балканах за допомогою впливу на національно-визвольні рухи залишалося відкритим. Росія зовсім не поспішала затівати війну, виступаючи таким чином проти численних домагань Великих

держав на Балканах. Навпаки, ще в 1867 р. О. М. Горчаков у проекті секретної телеграми до Парижа, адресованої барону Будбергу, відзначав, що погляди російського кабінету й імператора особисто дуже далекі від «...автономії християн, про яку ви згадуєте» [16, с. 405]. Центральне місце в слов'янському русі на Балканах Росія спочатку відводила Сербії. Саме вона мала стати ядром гіпотетичного слов'янського союзу, єдність якого, за умови підтримки Росії, могла забезпечити певне обмеження маневреності західних держав на Балканах. Цей прообраз слов'янської балканської єдності мав долучати Сербію, Чорногорію, Грецію, при цьому на території Сербії та Румунії передбачалося формування «чет» (партизанських загонів) для посилення визвольної боротьби в Болгарії. Утім, «болгарське питання» на перших порах мало для російського уряду другорядне значення, цікавлячи його більше релігійною, ніж яскраво вираженою національною підосною. Ось що пише в офіційній доповіді з «балканських проблем» О. М. Горчаков «...ми намагалися відхилювати християнське населення Туреччини від розрізнених та непослідовних виступів, які призводили лише до даремного кровопролиття та погіршення їх становища. Ми прагнули спонукати їх до того, щоб вони терпляче та наполегливо накопичували, об'єднували і розвивали свої сили, оскільки ми переконані в тому, що природний перебіг речей, поступовий занепад ісламізму приведуть, урешті-решт, до переваги християнських народів, і якщо насильницьке рішення буде неминучим, то тим більше необхідно і нам, і їм зріло підготуватися до цього, а не марнувати наші сили на необачні спроби» [8, с. 168]. Не можна не відзначити, що в умовах перманентного загострення «Східного питання» рівень пасивної або активної поведінки Росії багато в чому залежав і від особистісного фактора, який уперто накладався на об'єктивні економічні та політичні інтереси імперії. Так, сучасники писали про М. К. Гірсе (російський міністр закордонних справ з 1882) «... Які б історичні завдання в Росії не були, Микола Карлович зі спокійною совістю клав їх під сукно до настання часу сприятливішого» [13, с. 42]. Більше того, відомо, що Гірсе панічно боявся Олександра III, й у той момент, коли міністр прямував з доповіддю до імператора, його помічник Ламздорф мусив іти в церкву та молитися «...про благополучний результат доповіді» [11, с. 56]. Навряд чи подібну поведінку можна порівняти з позицією його безпосереднього попередника — О. М. Горчакова. Маючи ту незалежність, яку давали в петербурзькому світі зв'язки та міцний фінансовий стан, він писав про обмеження балканської політики Росії: « ..Даючи таке широке тлумачення принципу невтручання, ми станемо катами наших єдиновірців» [7, с. 160].

Проте відстежуючи рівень національно-визвольного руху на Балканах, Росія, як і раніше, була вимушена лавірувати в складному і наповненому прихованими течіями та камінням політичному житті європейських держав. У результаті, дедалі більше як певний об'єкт російських інтересів у другій половині XIX ст. виступає Франція. Розрахунок був простим — за підтримку в

Західній Європі Росія сподівалася на деякі компроміси від Франції, необхідні їй для зміцнення стратегічного впливу на Балканах. Утім, «Тюльрійський кабінет» не поспішав відмовлятися від позицій, завойованих в Османській імперії, і тим більше надавати ширше поле дії для маневрів російської зовнішньої політики. Однак Франція була вдалою противагою Німеччині, посилення якої Росія не хотіла та боялась. Після підтримки Францією вона стала підштовхувати Німеччину до загострення відносин з Австро-Угорщиною. Результатом подібної політики стала активізація Дунайської монархії на Балканах, при очевидній надії на інтеграцію слов'янських народів у геополітичний простір Австро-Угорщини. Ставка на розширення «континентальних колоній» зробила Австрійську імперію відкритим противником Росії. Саме в таких умовах до влади в Туреччині прийшов Абдул-Хамід II, котрий «прославився», з одного боку, різаниною вірмен, а з іншого — тактичним запровадженням конституції, що змінила «...форму правління, наявну 600 років» [11, с. 37]. Цей султан, правління котрого стало одночасно як останнім злетом, так і кінцем Османської імперії, як ніхто інший умів лавірувати, маючи підтримку у внутрішніх протиріччях Великих держав та Росії. Завдяки щирій підтримці Англії саме він зумів створити такі внутрішні умови, в яких «константинопольські угоди» виявилися безглуздими й зайвими. Проте несподівано з'ясувалося, що реальним результатом конференції в Константинополі можуть стати російсько-австрійські угоди, сформульовані чіткіше під час Будапештської конференції (січень 1877 р.). Йшлося про перспективу окупації Боснії та Герцеговини військами Австро-Угорщини, при цьому Болгарія, на думку австрійців, мала «розділитися в меридіональному напрямі на східну та західну» частини [11, с. 36].

Отже, складний «європейський концерт» — далекий від єдності, зважаючи на протистояння Англії та Франції, Франції та Німеччини, Англії і Росії, Німеччини й Австро-Угорщини, проте досить цільний у загальному прагненні щодо посилення стратегічних позицій на Балканах та на Близькому Сході, опинився перед реальною перспективою російсько-турецької війни, яка і вибухнула в 1877–1878 рр.

Як відомо, результатом російсько-турецької війни 1877–1878 рр. стало підписання двох документів: Сан-Стефанського договору та Берлінського трактату. Сан-Стефанська угода була підписана 3 березня 1878 р. і сприяла значному розширенню Болгарських територій (порівняно з константинопольською угодою). Болгарія як автономне князівство повинна розміщуватися в межах Мізії, Фракії та Македонії. У результаті вона мала вихід до Егейського моря і надалі, за умов умілої політики Росії, могла б забезпечити собі певний контроль над протоками та створити плацдарм для постійної загрози Константинополю [10, с. 20]. Для повнішого обґрунтування подібної стратегічної цілі в документі спеціально обмовлялося (стаття 8-а), що турецькі війська мають вийти з Болгарії, а російський нагляд за діяльністю регіональної влади продовжується мінімум на два роки [12, с. 434–436; 11, с. 45]. Із зрозумілих причин подібна угода не влаштувала ні Відень (під контролем Росії на Балканах

утворювалася значна держава), ні Лондон (Росія фактично могла стати середземноморською країною). Таким чином, під загрозою крайнього загострення ситуації на Балканах ключові параграфи Сан-Стефанського договору переглянули, з цією метою організували спеціально скликаний конгрес, що відкрився в Берліні 13 червня 1878 р. Тут главами делегацій були Бісмарк, Горчаков, Біконсфільд (Дізраелі), Андраши, Ваддінгтон та Корті (Німеччина, Росія, Англія, Австро-Угорщина, Франція й Італія). Ще до відкриття конгресу загальна незадоволеність Англії й Австро-Угорщини Сан-Стефанськими угодами допомогла визначити обом країнам єдину платформу з «болгарського питання». Власне, саме тепер, уже на якісно новому рівні, можна було говорити про «болгарське питання», як елемент Східної проблеми або Балканського протистояння в політиці Великих держав. Таким чином, саме Англія й Австро-Угорщина створили сучаснішу модифікацію Балканського питання, анулюючи Сан-Стефанські кордони Болгарії та свідомо роздрібнюючи її на менші частини, приречені співіснувати в умовах різного адміністративно-політичного підкорення. Фактично Болгарія була розділена на три сегменти: Північна частина — Болгарське князівство; Південна — Східна Румелія, що входила в Османську імперію на правах автономії (з цього питання розбіжності Петербурга та Лондона досягли такого напруження, при якому Дізраелі був змушений замовити собі екстрений поїзд, погрожуючи зовсім покинути конференцію) та Македонія, що залишалася територією, підвладною Високій Порті без будь-яких обмовок [14, с. 10; 12, с. 436]. Інакше кажучи, був порушений процес «національного об'єднання (в Болгарії преса на багато років визначила це питання як проблему «національного возз'єднання» — один з основних напрямів національної політики країни) і створений черговий вузол протиріч, що протягом тривалого часу вигідно (з позицій Великих держав) пригнічував політичну активність як у Болгарії, так і взагалі серед слов'янських народів Балкан.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Адрес на Българската добродетелна дружина до Александр II за вяртање на българите в освободителната мисия на Русия и с молба да съдействува за обединяване силите на южните славяни начело със Сърбия за извоюване независимостта на България. 1866* // *Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876 : Док. и мат. Т. 2. — София : Из-во БАН и РАН, 1990 — С. 370–372.*
2. *Болгария в XX веке. Очерки политической истории. — М. : Наука, 2003. — 463 с.*
3. *Дойнов С. Българите и руско-турските войни 1774–1856 / С. Дойнов. — София : Народна просвета, 1987. — 238 с.*
4. *Доклад от А.М. Горчаков до Александр II относно отпускане на парична помощ за пловдивското училище «Св. Кирил и Методий». 22 февруари 1864* // *Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876 : Док. и мат. Т. 2. — София : Из-во БАН и РАН, 1990 — С. 33–34.*

5. Доклад от В.Ф. Кожевников до Н.П. Игнатиев за слухове по предстоящата смяна на Мидхат паша като управител на Дунавския вилает и за активизиране на австрийската дипломация в Турция. 24 януари 1867 // Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876: Док. и мат. Т. 2. — София: Из-во БАН и РАН, 1990 — С. 386–389.
6. Доклад от Е. Тимаев до Н.П. Игнатиев за католическата пропаганда в Македония и за отношенията на гръцки митрополити към руските дипломатически представители. 6 ноември 1864 // Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876: Док. и мат. Т. 2. — София: Из-во БАН и РАН, 1990 — С. 23–124.
7. Зуева Н.В. Из истории балканской политики России 1856–1867 гг.: Отношение русской дипломатии к болгарскому национально-освободительному движению / Н.В. Зуева, Е.М. Шатохина // Балканские народы и европейские правительства в XVIII — начале XX в.: Док. и исслед. — М.: Наука, 1982. — С. 153–172.
8. Из доклада министра иностранных дел России А. М. Горчакова Александру II о деятельности министерства с 1856 по 1867 г. по балканским проблемам // Балканские народы и европейские правительства в XVIII — начале XX в.: Док. и исслед. — М.: Наука, 1982. — С. 162–172.
9. Извлечение от доклад на В.Ф. Кожевников за отношението на българската общественост към руската политика на църковния въпрос и за английските антируски внушения. 13 август 1865 // Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876: Док. и мат. Т. 2. — София: Из-во БАН и РАН, 1990 — С. 203–204.
10. История Болгарской коммунистической партии. — М.: Политиздат, 1971. — 664 с.
11. История Дипломатии. Дипломатия в новое время. Т. 2 / под ред. В. П. Потемкина. — М.-Л.: ОГИЗ, 1945. — 423 с.
12. Косев Д. Новая история Болгарии. — М.: Изд-во иностр. лит., 1952. — 521 с.
13. Косик В.И. Русская политика в Болгарии 1879–1886 / В.И. Косик. — М.: Институт славяноведения и балканистики АН СССР, 1991. — 180 с.
14. Мартыненко А.К. Позиция России в связи с провозглашением независимости Болгарии в 1908 г. / А.К. Мартыненко // Из истории Русско-болгарских отношений. — М.: Наука, 1958. — С. 3–112.
15. Писмо от Х.Х. Офенберг до Н.П. Игнатиев за очаквани през идващата пролет политически прояви и революционни акции в балканските страни. 7 септември 1866 // Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876: Док. и мат. Т. 2. — София: Из-во БАН и РАН, 1990 — С. 317–319.
16. Телеграма на А.М. Горчаков до А.Ф. Будберг за становищата на руското и френското правителство към съдбата на християните в Османската империя. 13 март 1867 // Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876: Док. и мат. Т. 2. — София: Из-во БАН и РАН, 1990 — С. 405.